

Impressibility of Qul Ali from *Bahr al-Mahabbah* and *al-Settin al-Jame'* in composing *Qissa'i Yusuf*

Radman Rasooli Mehrabani^{1*}, Mona Babayi²

Received: 8/3/2021

Accepted: 19/7/2021

Abstract

This research aimed to demonstrate that Ali, a Muslim Volga Bulgar poet, drew inspiration from *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah* and *al-Settin al-Jame' le-Lataif al-Basatin* (or *Qissa-I Yusuf*) in composing *Qissa'i Yusuf* (The Story of Joseph). Then, the author's writing style and method of adaptation of the two works were analyzed. In so doing, the French School of Comparative Literature, which is based on direct effect, was utilized. This study asserts that Ali's *Qissa'i Yusuf* has many similarities with and few differences from *Bahr al-Mahabbah* and *al-Settin al-Jame'* in the plot narrative (and even sub-narratives). Moreover, some parts are entirely similar to the two said works in expression and the arrangement of story details. In some non-fictional aspects, he has also adapted the two works. In some instances, in addition to similarity with *al-Settin al-Jame'* in expression, Ali has used its Persian words in his book. Ali has also pointed out that he was proficient in Persian and Arabic. In general, it seems that Ali has considered the two works and, in disagreements, has gathered and versified the narratives of the two works together, and at times has selected a more detailed narrative, and wherever appropriate, he has elaborated on emotional dialogues and descriptions.

Keywords: *Volga Bulgar, persianate world, Qol Ghali, the story of Joseph, Qissa'i Yusuf.*

---

* Corresponding author, Ph.D. candidate of Persian language and literature, University of Tehran, Iran; Email: R.Rasooli.M@ut.ac.ir. ORCID ID: 0000-0002-8437-1110
²Ph.D. in Persian language and literature, University of Tehran

Extended Abstract

1. Introduction

The story of Yusuf and Zulaikha is called "Ahsan al-Qisas" in the Holy Qur'an (Yusuf: 3). It is the only story told thoroughly in a Surah. This story has been elaborately described and interpreted in detail in numerous exegeses for so long. Additionally, mystical monographs have been written and composed about it. Aside from the individual verses of different surahs which have been interpreted by many mystics, it can be stated that mystics have studied and examined Yusuf Surah with a mystical perspective more than other Surahs of the Qur'an and have described and presented its esoteric meanings through implicative and interpretive (ta'wil) approach. The existence of a continuous narrative structure and the predominance of the theme of love and affection, in addition to the semantic nuances of this Surah, may account for this.

besides the works of mystics, there are a significant number of Persian and Turkish poems of Yusuf and Zulaikha (or Yusuf's story), which demonstrates the impressiveness of this story in the Islamicate world. Ali, one of the Volga Bulgarians, was the first poet who versified the story of prophet Yusuf in Turkish literature. Ali was also acquainted to Persian and Arabic and intended to compose this story in these languages as well (Gali, 2010: 187), but apparently, he could not conduct his intention. This work is recognized as the origin of the written literature of the Volga Bulgarians and the Kazan Tatars (Mousavi, 2006). Ali probably studied in Khwarezm and Transoxiana, where the Volga Bulgarians had strong ties. In this research, we seek to recover the Persian and Arabic sources of Ali's poem and study this work comparatively with *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah* and *al-Settin al-Jame'* using the methodology of the French School in comparative literature.

2. Literature Review

Fleischer first introduced a manuscript of Ali's poem in the Dresden Library's manuscript catalog in 1831 (see Yaman, 2007: 185). Orientalists and Turkish literature scholars have since accorded this work. Houtsma in 1889 and Brockelmann in 1917 published extensive studies on the story of Joseph (see Yaman, 2007: 186; Gulensoy, 2021). In 1926, Barthold considered Crimea to be the location of this poem's composition (Barthold, 1997: 166). Köprülü (2006: 216-217) and Yaman (2007) have also authored works on this subject.

West has accepted Dolu and Ertaylan's viewpoints: Ali was affected by the exegeses of the Qur'an and histories and added some details to the story himself. He also considers Ali's sources the same as Rabghuzi's (who completed his work approximately a century after Ali) Qisas al-Anbiya sources (West, 1983: 72).

Hisamov identifies *Anis al-Muridin and Shams al-Majalis*, misattributed to Khwādja 'Abdullāh Anṣārī, as one of Ali's primary sources and notes that this book was written more than one hundred years before Ali's poem (Hisamov, xxxvi: 2009). Nevertheless, Shamshirgarha, Editor of *Anis al-Muridin and Shams al-Majalis*, properly refused the attribution of this book to Khwādja 'Abdullāh Anṣārī (Introduction to *Anis al-Meridian and Shams al-Majalis*, 2018: 15). Analyzing the stylistic and linguistic aspects of this book, as well as the presence of a verse by Saadi in the text, she deduced that an anonymous author published this work in the late seventh century AH/ thirteenth century CE (Ibid: 18). Since this work was written after Ali's poem, it cannot be considered its source.

Among Persian researchers, Khayyampour was the first to study Yusuf and Zulaikha's poems in detail in Persian and Turkish literature. Initially he published a series of articles in the journal of *Tabriz Faculty of Literature* (Nos. 46-48, 50, and 52); subsequently, he compiled them into a book (1960). Also, Ahmad Nikuhemmat published a collection of articles about Persian poems of Yusuf and Zulaikha (1974).

Although several comparative researches have been conducted on Jami and Turkish poems, Ali's story of Yusuf has not been the subject of comparative research..

3. Methodology

This research aimed to identify Ali's sources for composition the story of Yusuf. Thus, the monographs, the commentaries, the stories of the prophets, and other works that were written prior to the seventh century AH, in which the story of Yusuf the Prophet was recounted in detail have been examined: Persian translation and interpretation of Qur'an which famed as *Translation of Tabari's Exegesis, History* by Abu Ali Bal'ami, *Murūj al-Dahab wa Ma'ādin al-Jawhar* [Meadows of Gold and Mines of Gems], *Sūrābādī's Exegesis*, *Arāis al-Majālis fī Qisas al-Anbiya*, *Taj al-Qisas*, *Kitāb al-Bad' wa al-Tā'rīkh*, *Qisas al-Anbiya* by Nishaburi, *Bahr al-Mahabbah fī Asrar al-Mavaddah*, *Jāwami' al-Jāmi'*, *Mojmal al-Tawārikh*, *Rawd al-jinān wa r wa al-janān fī tafsīr al-Qur'an*, *al-Settin al-Jame' le-Lataif al-Basatin*, *Kashf al-asrār wa*

'*Uddat al-Abrār, Yusuf and Zulaikha* poem by Taqanshahi (misattributed to Ferdowsi), and *Qisas al-Anbiya* by Rawandi.

Three works, among others, are very similar in particulars and distinct from others: *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah* attributed to Abu Hamid Muhammad al-Tusi al-Ghazali (d. 505 AH/1111 CE) in Arabic, *al-Settin al-Jame' le-Lataif al-Basatin* by Ahmad bin Mohammad bin Zayd Tusi (Probably written in the 6th century AH/ 12th century CE) in Persian and *Qissa-i Yusuf (The Story of Yusuf)* poem by Qul Ali (d. probably 633 AH/ 1236 CE) in Bulgar Turkish.

These three works were comparatively analyzed using the approach of the French school in comparative literature. Since the late nineteenth century, comparative literature has been recognized as a distinct major. Apart from the French school, significant schools of comparative literature include the American and Russian schools, each with its own approach to the study of the works. The theoretical subjects of this field of study have thrived, so it is not realistic to expect a single universal definition of comparative literature applicable to all time periods. Some comparative literature scholars, including Marius-Francois Guyard, Siegbert Salomon Praver, and Francois Jost, consider the term "comparative literature" to be inexpressive and misleading.

Guyard asserts that comparative literature is not a comparison of different literary works. History of international literary relations is the proper definition (Guyard, 1995: 16). According to Yost's statement, this term confirms the subject of comparison, but does not express its circumstances (Jost, 2018: 45).

The French school has been recognized as the initiator of the study of comparative literature. The basis of this school is examining the process of affecting and being affected rather than the artistic value of literary works, so the study of influences and mentalities predominates. Based on this school's principles, the comparative literature researcher seeks to discover how the literature of other nations was woven into and influenced by the texture of French literature (Jost, 2018: 50). The works studied in this school must be written in different languages, and there should be clear historical relations between them. It is noteworthy that the French school was influenced by positivism in the discussion of causing and receiving effects and clear historical relations between the two works.

The close connection between Arabic, Persian and Turkish languages in the Islamicate world does not require evidence. Arabic is the first language of the Islam and the language of the Quran. Persian

can be considered the second language of the Islamicate world and even in some regions during the Middle Ages such as India and west of China the first language of the Islam. In the early stages of the formation of Turkish literature, Persian and Arabic works had a direct influence on Turkish literature. Consequently, the comparative literature approach of the French school seems to be an apropos approach for studying these works.

4. Results

Qissa-i Yusuf (The story of Joseph) by Qul Ali has fundamental significance in the history of Turkish literature and is an essential work left by the Volga Bulgarians. The Volga Bulgar had strong ties with the Persianate world, particularly with Khorasan and Transoxiana. Ali himself resided and studied in several cities of Volga-Bulgaria and probably Transoxiana. He is also believed to have traveled to Persia and other territories of Islamdom (Bukharaev, 2009: xxiv). Also, In Qissa-i Yusuf, he pointed out that he acquainted with Persian and Arabic.

According to the evidences provided in this study, it can be concluded that Ali's Qissa'i Yusuf has many similarities with and few differences from *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah* and *al-Settin al-Jame' le-Lataif al-Basatin* (or *the Story of Yusuf*) in terms of plot narrative (and even sub-narratives). Moreover, some sections are entirely identical to the aforementioned works in terms of expression and the arrangement of story details. In some non-fictional aspects, he has also adapted the two works. In some instances, in addition to similarity with *al-Settin al-Jame'* in expression, Ali has used its Persian words. In general, it seems that Ali has considered the two works and, in disagreements, has gathered and versified the narratives of the two works together, and at times has chosen a more detailed narrative. On some occasions, he has elaborated on emotional dialogues and descriptions and even added some events to the story. The similarity of these three works paves the way for editing these works and also for further studies.

References

1. AghaBozorg Tehrani, Mohammad Mohsen. (1983). *Al-Dharī'a ilā Taṣānīf al-Shī'a (List of Shia Books)*. Beirut: Dar Al-Azva [in Arabic].
2. *Ahsan al-Qisas*, (2020). Edited by Ali Navidi Malati. Tehran: Mahmud Afshar and Sokhan [in Persian].

3. al-Gharnati, Abuhamid Muḥammad ibn 'Abd al-Raḥman. (1993). Tuḥfat al-albāb wa-nukhbat al-i'jāb. Ed. Esma'il al-Arabi. Morocco: Manshurat Dar al-Afaq al-Jadida [in Arabic].
4. Ali. (2003). *Ali`nin Kıssa-i Yusuf`u*. edited by sinan Uygur; Post Graduate thesis; Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dal [in Turkish].
5. *Anis al-Moridin va Shams al-Majalis*. (2019). Edited by Mahbube Shamshirgarha. Mashhad: Bonyad-e Pajuheshhaye Eslami (Islamic Research Foundation) [in Persian].
6. Baghdadi, Esma'il Pasha. (1951-1955). *Hadiat al-Arefin, Asma al-Mo'allefin va Asar al-Mosannefin*. 2 vols. Istanbul: Vekalat al-Ma'arif [in Arabic].
7. Bartold, Vasily Vladimirovich. (1997). *History of the Turks of Central Asia*. Translated by Ghaffar Hoseyni. Tehran: Tus [in Persian].
8. Beyhaghi, Ali ibn zayd. (1982). *Tarikh-e Beyhagh (History of Beyhagh)*. Ed. Ahmad Bahmanyar. Tehran: Foroghi [in Persian].
9. Bukharaev, Ravil. (2010). "Three Introductory Essays". *Story of Joseph: Kyssai Yusuf*. Leiden: Global Oriental [in English].
10. Gali, Kol. (2010). *the story of Joseph*. A translation, with commentaries, by Fred Beake and Ravil Bukharaev. Leiden: Global Oriental [in English].
11. Ghazali, Abū Ḥāmid Muḥammad. (1902). *Bahr al-Mahabbah fi Asrar al-Mavaddah*. Mumbai: Matba'e-ye Naseri [in Arabic].
12. Ghazali, Ahmad. (1997). *Collection of Persian works*, by efforts of Ahmad Mojahed. 3rd ed. Tehran: University of Tehran [in Persian].
13. Gulensoy, Tuncer. (2021). "Ali", in *TDV Encyclopedia of Islam*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali--kissa-i-yusuf> (13.02.2021) [in Turkish].
14. Guyard, Marius-Francois. (1995). *Comparative Literature*. Translated by AliAkbar KhanMohammadi. Tehran: Pajang [in Persian].
15. Hisamov, Nurmuhimmat. (2009). "Kol Gali and his poem Kissa'i Yusuf", in *Story of Joseph: Kyssai Yusuf*. Brill [in English].
16. Hrbek, I. (2014). "Bulghar", in *Encyclopedia of the World of Islam*. Translation of "Bulghar" entry in *Encyclopaedia of Islam (second edition)*, under the supervision of Gholamali Haddad Adel, Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation [in Persian].
17. Jost, François. (2018). *Introduction to comparative literature*. Translated by alireza anoushiravani and others. Second edition. Tehran: Samt [in Persian].
18. Khayyampour, Abd al-Rasoul. (1960). *Yusuf and Zulaikha (Joseph and Zuleika)*. Tabriz: Shafagh [in Persian].
19. Köprülü, Mehmet Fuad. (2006). *Early Mystics in Turkish Literature*. Translated by Tofiq Sobhani. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi (society for the cultural heritage of Iran) [in Persian].
20. Mo'in, Mohammad. (1948). "the Manuscript of Interpretation of Surah Yusuf", *Yaghma*. 1/7. 319-322 [in Persian].

21. Musavi, Mostafa. (2006). "Turkish, Literature", in *Encyclopaedia Islamica*. Under the supervision of Kazem Mousavi-Bojnourdi. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. V.15/182-193 [in Persian].
22. Nikuhemmat, Ahmad. (1974). "About Masnavies of Yusuf and Zulaikha", *Vahid*. 12/124, 51-57; 12/125, 131-134; 12/127, 305-309; 12/128, 361-369 [in Persian].
23. Pourjavadi, Nasrullah. (1979). *Soltan-e Tariqat*. Tehran: Agah [in Persian].
24. Rafi'i, Mohammad Hoseyn. (2009). "Taj al-Din Hasan ibn Yusuf al-Bulqari". *Payam-e Baharestan*. 2/4. 591-594 [in Persian].
25. Reza, Enayat Allah. (2004). "Bulgar", in *Encyclopaedia Islamica*. Under the supervision of Kazem Mousavi-Bojnourdi. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. V.12/480-483 [in Persian].
26. Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (1999). "a Safine of mystical poems from fourth and fifth lunar century". In *Essays in honor of Zabih Allah Safa*. By efforts of Seyyed Mohammad Torabi. Tehran: Shahab-e Thaqeb. 340-360 [in Persian].
27. Shamsirgarha, M. (2021). "Bahr ul- Mahabbah fi Asrar el-Mavaddah and Its Author, Abu ul-Futuh Ahmad or Abu Hamed Mohammad Ghazzali". *Researches on Mystical literature (Gowhar-I Guya)*. 15(1). 175-194 [in Persian].
28. Tusi, Ahmad ibn Mohammad. (2014). *The Story of Joseph, al-Settin al-Jame' le-Lataif al-Basatin*. Third edition. Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
29. West, Steven. (1983). "The Qissa-I Yusuf of Ali: The first story of Joseph in Turkic Islamic literature". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 37, No. 1/3. 69-84 [in English].
30. Yaman, Hakan. (2007). "Ali'nin Kissa-i Yusuf'unda Soz Varligi Üzerine". *Türkbilig*. 14. 184-199 [in Turkish].
31. Zand Moghaddam, Sasan. (2015). "An improvement in approximating the writing date of Jaameâ-os-settin using textual criticism methods". *Textual Criticism of Persian Literature*. 6(4), 137-158 [in Persian].
32. Zhivkov, Boris. (2015). *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. Boston: Brill [in English].

فصلنامه

سال ۱۹، شماره ۷۶، تابستان ۱۴۰۱، ص ۵۹-۸۸

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.19.76.59>

DOR: 20.1001.1.17352932.1401.19.76.1.7

تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبه و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

رادمان رسولی مهربانی^{۱*}؛ دکتر مونا بابایی^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۴/۲۸

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸

چکیده

هدف از پژوهش پیش رو آشکار کردن این بوده است که قول علی، شاعری از بلغارهای ولگا در سرودن منظومه قصه یوسف از بحر المحبه فی اسرار الموده و الستین الجامع للطائف البساتین بهره برده است. در مرحله بعد روشن کردن شیوه استفاده و اقتباس وی از این دو اثر بوده است. در پی دستیابی به این هدف، از رویکرد مکتب فرانسه در ادبیات تطبیقی استفاده شده، که بر تأثیر و تأثر مستقیم مبتنی است. مدعای پژوهش آن است که قصه یوسف علی در پیرنگ روایی (و حتی روایتهای فرعی) با بحر المحبه و الستین الجامع شباهت بسیار و تفاوت اندکی دارد. افزون بر این در شیوه بیان و ترتیب جزئیات داستانی نیز بعضاً کاملاً مشابه با آن دو اثر است. در چند موضع غیرداستانی نیز مشخص است که شاعر از آن دو اثر اقتباس کرده است. جز اینها در چندین مورد علاوه بر شباهت در شیوه بیان با الستین الجامع، واژگان فارسی آن کتاب را هم در اثر خود به کار گرفته است. علی چنانکه خود نقل کرده فارسی و عربی هم می دانسته است. مجموعاً به نظر می رسد علی هر دو اثر را پیش چشم داشته و در مواضع اختلاف معمولاً روایتهای هر دو را جمع و منظوم کرده و البته گاه فقط یک روایت را برگزیده است. هر جا هم که موقعیت مناسبی وجود داشته گفت وگوهای عاطفی و توصیفها را تفصیل داده است.

کلیدواژه ها: قصه یوسف، تأثیرگذاری بحر المحبه، تأثیرگذاری الستین الجامع، ادبیات تطبیقی در قصه حضرت یوسف (ع)، ادبیات فارسی در بالکان.

۵۹

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۹ شماره ۷۶ تابستان ۱۴۰۱

* ۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران - نویسنده مسئول

R.Rasooli.M@ut.ac.ir

ORCID ID: 0000-0002-8437-1110

۲. دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

۱. مقدمه

۱-۱ تعریف موضوع

قصه یوسف و زلیخا در قرآن کریم «احسن القصص» نامیده شده (یوسف: ۳) و تنها داستانی است که از آغاز تا پایان در یک سوره بیان شده است. از دیرباز این قصه در تفاسیر مختلف به تفصیل شرح داده، و تک‌نگاری‌های عرفانی درباره آن نگاشته، و البته منظوم شده است. گذشته از آیات جدایی که تأویلهای مختلفی از آنها شده است، می‌توان گفت عرفا سوره یوسف را بیش از باقی سوره‌های قرآن با نگاه عرفانی بررسی کرده و با رویکردی اشاری و تأویل‌گرا به کشف و ارائه معانی باطنی آن پرداخته‌اند. دلیل این امر را علاوه بر ظرایف معنایی این سوره، می‌توان وجود ساختار روایی پیوسته و نیز مضمون غالب عشق و محبت در این سوره دانست.

علاوه بر آثار عارفان، تعداد منظومه‌های فارسی و ترکی یوسف و زلیخا (یا قصه یوسف) نیز بسیار است که اهمیت این داستان را در فرهنگ اسلامی نشان می‌دهد. نخستین منظومه به زبان ترکی، که در آن قصه حضرت یوسف روایت شده، اثر قول علی از بلغارهای ولگا است. علی، فارسی و عربی نیز می‌دانسته و تصمیم داشته است که این قصه را به این زبانها نیز منظوم کند. این اثر را سرآغاز ادبیات مکتوب بلغارهای ولگا و تاتارهای قازان و کهن‌ترین اثر ترکی غربی به شمار آورده‌اند (موسوی، ۱۳۸۵). بلغارهای ولگا با خراسان و ماوراءالنهر ارتباط زیادی داشته‌اند و علی هم احتمالاً در خوارزم و ماوراءالنهر تحصیل کرده بوده است. در این پژوهش در پی آن هستیم که منابع فارسی و عربی منظومه علی را بازباییم و با بهره‌گیری از رویکرد مکتب فرانسه در ادبیات تطبیقی این اثر را با بحرالمحبه و الستین الجامع به صورت تطبیقی بررسی کنیم.

۱-۲ پیشینه پژوهش

درباره یوسف و زلیخای علی تاکنون اثری به فارسی چاپ نشده است. نخستین بار فلیشر در ۱۸۳۱م در فهرست نسخ خطی کتابخانه درسدن این اثر را معرفی کرد (FLEISCHER, 1831: 72). از آن پس بود که شرق‌شناسان و ترک‌پژوهان به این اثر توجه ویژه‌ای نشان دادند؛ از جمله هوتسما^۱ در ۱۸۸۹ و بروکلیمان^۲ در ۱۹۱۷ پژوهشهای مفصلی درباره قصه یوسف به چاپ رساندند (ر.ک: Yaman, 2007; GÜLENSOY, 2021). بارتولد^۳ در ۱۹۲۶ مکان سرایش این منظومه را کریمه دانسته است (بارتولد، ۱۳۷۶: ۱۶۶).

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی کوپرلی (۱۳۸۵: ۲۱۶-۲۱۷)، بانارلی (ر.ک: GÜLENSOY, 2021) و یامان (Yaman, 2007) نیز درباره این اثر مطالبی نوشته‌اند.

وست، نظر دولو و ارتایلان را پذیرفته است: اینکه علی تحت تأثیر تفاسیر قرآن و تواریخ بوده و بخشهایی را هم خود به داستان افزوده است. هم‌چنین منابع، علی را با منابع قصص الانبیاء ربغوزی (که یک قرن پس از علی اثرش را تمام کرده) مشترک دانسته است (West, 1983: 72). حسامف یکی از اصلی‌ترین منابع علی را انیس المریدین و شمس‌المجالس منسوب به شیخ عبدالله انصاری دانسته و اشاره کرده که این کتاب افزون بر صد سال پیش از اثر علی نوشته شده است (Hisamov, 2009: xxxvi)؛ اما شمشیرگرها مصحح انیس المریدین و شمس‌المجالس به‌درستی انتساب این کتاب به عبدالله انصاری را نادرست دانسته است (شمشیرگرها، ۱۳۹۷: ۱۵). او با تحلیل ویژگیهای سبکی و زبانی این کتاب و نیز به دلیل وجود بیتی از سعدی در متن به این نتیجه رسیده که این اثر را نویسنده‌ای ناشناس در اواخر قرن هفتم هجری نوشته است (همان: ۱۸)؛ به‌این ترتیب، این اثر نسبت به قصه یوسف علی تأخر زمانی دارد و نمی‌تواند منبع او باشد.

در میان پژوهشهای فارسی، نخستین بار خیام‌پور بود که به تفصیل منظومه‌های فارسی و ترکی داستان حضرت یوسف و زلیخا را بررسی کرد. وی ابتدا سلسله‌مقالاتی را در نشریه دانشکده ادبیات تبریز (شماره‌های ۴۶-۴۸، ۵۰ و ۵۲) به چاپ رساند و سپس آنها را به شکل کتاب منتشر کرد (۱۳۳۹). احمد نیکوهمت مجموعه‌مقالاتی درباره یوسف و زلیخاهای فارسی به چاپ رساند (۱۳۵۳). اگرچه درباره منظومه جامی و منظومه‌های ترکی چندین پژوهش تطبیقی انجام شده به قصه یوسف علی در پژوهشهای تطبیقی توجهی نشده است.

۳-۱ روش پژوهش

هدف این پژوهش بازجستن منابع علی در سرودن قصه یوسف بوده است. بنابراین تک‌نگاریها و نیز تفاسیر، قصص الانبیاءها و دیگر آثاری بررسی شده است که تا پیش از قرن هفتم تألیف، و در آنها قصه حضرت یوسف با تفصیل روایت شده است: ترجمه تفسیر طبری، تاریخ بلعمی، مروج الذهب، تفسیر سورآبادی، عرایس المجالس فی قصص الانبیاء، تفسیر سورآبادی، تاج القصص، آفرینش و تاریخ، قصص الانبیاء

نیشابوری، بحر المحبه فی اسرار الموده، جوامع الجامع، مجمل التواریح، روض الجنان فی تفسیر القرآن، الستین الجامع للطائف البساتین، کشف الأسرار و عدۀ الأبرار، یوسف و زلیخای طغانشاهی و قصص الأنبیای راوندی.

از این میان سه اثر است که در جزئیات با هم شباهت بسیار و با دیگر آثار تفاوت دارد: بحر المحبه فی اسرار الموده منسوب به ابو حامد محمد غزالی طوسی (م. ۵۰۵ق) به زبان عربی، الستین الجامع للطائف البساتین اثر احمد بن محمد بن زید طوسی (احتمالاً قرن ششم) به زبان فارسی و قصه یوسف اثر علی (احتمالاً م. ۶۳۳ق) به زبان ترکی بلغاری.

این سه اثر با رویکرد مکتب فرانسه در ادبیات تطبیقی به صورت تطبیقی بررسی شد. ادبیات تطبیقی از اواخر قرن نوزدهم میلادی به عنوان رشته‌ای مستقل مورد توجه قرار گرفت. مسائل نظری این حوزه مطالعاتی با گذر زمان متحول شد و انتظار وجود تعریفی واحد و یکپارچه برای ادبیات تطبیقی، که بتوان آن را به تمام دوره‌ها تعمیم داد با واقعیت همسو نیست. کسانی چون ماریوس فرانسوا گویارد^۱، زیگبرت سالمن پراور^۲ و فرانسوا یوست^۳، که از پژوهشگران بنام حوزه ادبیات تطبیقی هستند، اصطلاح «ادبیات تطبیقی» را نارسا و آن را موجب بدفهمی و سردرگمی دانسته‌اند. به گفته یوست هرچند این اصطلاح بر مسئله مقایسه صحه می‌گذارد، شرایط مقایسه را بیان نمی‌کند (یوست، ۱۳۹۷: ۴۵). مکتبهای فرانسوی، امریکایی و روسی از اصلی‌ترین مکتبهای ادبیات تطبیقی است که هر یک رویکرد خاصی برای مطالعه آثار دارد.

مکتب فرانسوی آغازکننده رسمی مطالعات ادبیات تطبیقی است. اساس این مکتب بر تأثیر و تأثر، و نه ارزش هنری آثار ادبی استوار است. بنابر اصول این مکتب، پژوهشگر ادبیات تطبیقی در پی دریافتن این بود که ادبیات اقوام دیگر چگونه در تاروپود ادبیات فرانسوی تنیده شده و بر آن تأثیر گذاشته است (یوست، ۱۳۹۷: ۵۰). بر اساس اصول مکتب فرانسوی، ادبیات تطبیقی، مطالعه تاریخ روابط ادبی بین‌المللی است (گویارد، ۱۳۷۴: ۱۶). آثاری که در این مکتب مطالعه می‌شود باید به زبانهای متفاوتی نوشته شده، و میان آنها روابط تاریخی مشخص وجود داشته باشد. می‌توان گفت مکتب فرانسوی در بحث تأثیر و تأثر و روابط تاریخی متقن میان دو اثر تحت تأثیر فلسفه اثبات‌گراست.

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی ارتباط عمیق زبانهای عربی و فارسی و ترکی در جهان اسلام به اثبات نیاز ندارد. عربی زبان نخست جهان اسلام و زبان قرآن است. فارسی را می‌توان زبان دوم جهان اسلام و حتی در قرون میانه در سرزمین‌هایی چون هند، آسیای مرکزی تا شرق اروپا و آسیای صغیر زبان نخست جهان اسلام دانست. آثار ادبی ترکی بویژه در آغاز شکل‌گیری ادبیات ترکی، تحت تأثیر مستقیم آثار فارسی و عربی بود. از این رو رویکرد مکتب فرانسه در ادبیات تطبیقی شیوه‌ای مناسب برای بررسی این آثار به نظر می‌رسد.

۲ دربارهٔ این سه اثر

۲-۱ بلغارهای ولگا و علی، سرایندهٔ قصهٔ یوسف

پس از مرگ کوورت، حاکم «بلغارستان بزرگ» در ۶۶۸م، گروهی از بلغارها به سمت رود دانوب رهسپار شدند و دولتی در شبه‌جزیرهٔ بالکان تشکیل دادند. گروهی دیگر در ملتقای رودهای ولگا و کاما دولتی جدید تشکیل دادند. این گروه در منابع اسلامی «بلغار» (یا بلکار) و در کتابهای تاریخی بلغارهای ولگا نامیده می‌شوند (رضا، ۱۳۸۳).

شهر بلغار در تقاطع راه‌های تجاری و میعادگاه بازرگانان روس، خزر و مسلمان بود. ظاهراً همان‌گونه که تجار بلغاری به شهرهای آسیای مرکزی سفر می‌کردند، بسیاری از خوارزمی‌ها نیز به ولایت بلغار می‌آمدند و حتی در آنجا ساکن می‌شدند (هریک، ۱۳۹۳). ابوحامد غرناطی در قرن ۶م به رونق مسیر تجاری بین بلغار و خوارزم اشاره کرده است (۱۴۱۳: ۱۷۹). بوریس ژیوکف رشد اقتصادی و قدرت سیاسی یافتن شهر بلغار را در کنار عواملی دیگر به سکه‌های سامانی نیز وابسته می‌داند. از این سکه‌ها در سراسر راه‌های تجاری آسیای مرکزی تا حکومت خزرها استفاده می‌شدند. رواج سکهٔ سامانی سبب شد که بلغارها سکه‌های سامانی را تقلید کنند (Zhivkov, 2015, 150).

در منابع اسلامی عموماً قید شده است که بلغارها دین اسلام را در زمان یلطوار الُمّش بن شیلکی قبول کرده‌اند؛ چراکه او بود که عبدالله بن بشتو را در ۳۰۹ق/ ۹۲۱م به‌عنوان سفیر مخصوص خود به بغداد فرستاد و از خلیفه جعفر المقتدر بالله درخواست راهنمایی، و خلیفه ابن‌فضلان را همراه با گروهی برای هدایت آنان گسیل کرد؛ باین حال وجود مساجد و مکاتب در دیار بلغار در اوایل قرن ۴ق، پوشش اهالی آنجا و شباهت مقابر آنجا به مقابر مسلمانان ایالات دیگر، همگی نشان می‌دهد که اسلام در اواخر قرن سوم در آن سرزمین نفوذ کرده بود (هریک، ۱۳۹۳). البته در این میان نباید از

نقش پررنگ متصوفه غافل شد. ارتباط حکمرانان بلغار با دیگر مناطق اسلامی در ادوار بعدی نیز ادامه پیدا کرد. ابن‌فندق در تاریخ بیهق گزارش مهمی از پادشاه بلغار به دست می‌دهد که در ۴۱۵ق مال هنگفتی را برای امیر خراسان می‌فرستد تا آن را صرف عمارت دو مسجد کند (بیهقی، ۱۳۶۱، ۵۳).

در ۶۲۱ق/۱۲۲۳م بلغارها مغولها را محاصره کردند و آنها را به‌سختی شکست دادند (بارتولد، ۱۳۷۶: ۱۹۰). چند سال بعد مغولان انتقام این واقعه را گرفتند و در ۶۲۶ پیش‌قراولان بلغار در کنار رود یایک (اورال) منهزم شدند و سپس بنابر منابع اسلامی در ۶۳۴-۶۳۳ق و بنابر وقایعنامه‌های روسی در ۶۳۵-۶۳۴ق مغولان به بلغارها تاختند و پایتخت آنان را ویران کردند؛ باین‌حال شهر بلغار تحت تسلط اردوی زرین بعد از مدتی دوباره رونق گرفت (همان) تا اینکه در اوایل قرن نهم بکلی ویران شد (هریک، ۱۳۹۳). آثار مختلفی از علمای بغاری به دست ما رسیده است که تسلط آنان را بر زبان فارسی نشان می‌دهد. تاج‌الدین بغاری، عالم طبیعی مشهور در *المختصر فی الأدویة المفردة* (املاى ۶۱۷ق) در ریشه‌شناسی نام داروها، تسلط خود را به زبان فارسی نشان داده است (رفیعی، ۱۳۸۸، ۵۹۳). هم‌چنین *بہجۃ الأنوار* کتابی است که شیخ سلیمان بن داود السقسنی^۷ السواری در قرن ۶ق در مواعظ به فارسی نوشت؛ اما متأسفانه این کتاب به دست ما نرسیده است. خود او بعداً خلاصه‌ای از آن را به عربی ترجمه کرده است و نام آن را *زهرۃ الرياض و نزهۃ القلوب المراض* گذاشت (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۷۵/۱۲).

مهمترین اثر باقیمانده از بلغارهای ولگا *قصه یوسف* سروده علی (یا قول^۸ علی) است که پژوهشگران آن را سرآغاز ادبیات مکتوب بلغارهای ولگا و تاتارهای قازان و کهن‌ترین اثر ترکی غربی به شمار آورده‌اند (موسوی، ۱۳۸۵). زبان این اثر را از شاخه اغز-قبچاقی دانسته‌اند. خسرو و شیرین اثر قطب و محبت‌نامه اثر خوارزمی، دو اثر شاخص در قرن هشتم، نیز با پیروی از علی از همان زبانی بهره گرفتند که او در *قصه یوسف* توان آن را نشان داده بود (Hisamov, 2009: xxxviii). شعرهای او تمایلات صوفیانه او را نشان می‌دهد. احتمالاً او تحت تأثیر آموزه‌های صوفیانه احمد یسوی یا سلیمان باقرگانی (از پیروان احمد یسوی) بوده است (Bukharaev, 2009: xxiv). قابل توجه است که وی در آغاز کتاب بعد از ستایش خلفا امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را نیز ستوده است.

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی قدیمی‌ترین نسخه این کتاب در کتابخانه درسدن^۹ است؛ اما نسخه‌های فراوانی از آن در کتابخانه‌های روسیه و دیگر کشورها باقی مانده است. تنها ۱۲۰ نسخه در قازان و حدود ۳۰۰ نسخه در دیگر کتابخانه‌ها حفظ شده است. دلیل اصلی تعدد نسخه‌ها این است که قصه یوسف کتابی آموزشی بوده که در مدارس استنساخ می‌شده است (Bukharaev, 2009: xxii). قصه یوسف برای سالیان درازی نشاندهنده راه زندگی به بلغارها، و راهنمای نسلهای متعددی از بلغارها در مسائل اخلاقی، اجتماعی و نیز شیوه ارتباط آنان با هم بوده است (Hisamov, 2009: xxxv).

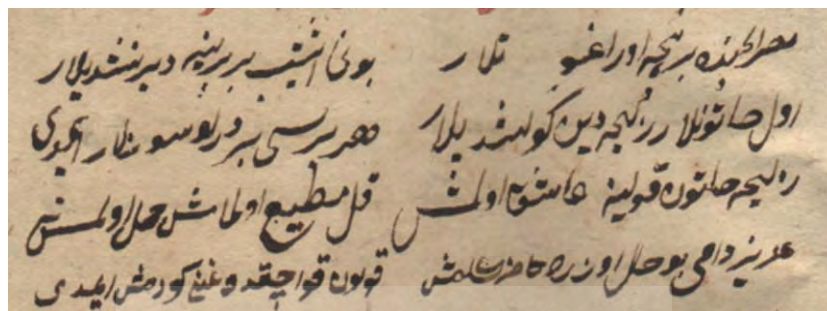
علی آخرین ویرایش این کتاب را در ۱۲۳۳ق/۶۳۰م تمام کرد؛ اما ویرایش نخست کتاب در ۶۰۹ق به پایان رسیده بود. پایان ویرایش دوم کتاب، مدت کوتاهی پیش از پیروزی مغول بر بلغارهاست. پژوهشگران حدس می‌زنند زمانی که مغولها شهر بلغار را در ۱۲۳۳ق/۶۳۳م فتح کردند، علی نیز از دنیا رفته باشد. زبان این کتاب همان زبان رایج و روزمره مردم آن دوره بوده است. در نتیجه وجود لغات فراوان فارسی و عربی در این اثر آمیختگی زبان بلغارها را با زبانهای اصلی جهان اسلام نشان می‌دهد (همان). طبق پژوهشی که هاکان یامان روی واژه‌های قصه یوسف انجام داده، ۶۰٪ واژگان کتاب ترکی، ۳۰٪ عربی و ۱۰٪ فارسی است (Yaman, 2007: 187). البته باید احتمال داد که بخشی از واژگان عربی نیز از طریق زبان فارسی به کتاب راه یافته باشد. بعضی واژگان فارسی اثر از این قرار است: همان‌دم، پیوسته، روشن، زیبا، پلاس، آفتابه، کوشک (کشک)، نامه، هنر، روا (در حاجت‌روا) و ...

بخارایف نشان داده است که علی علاوه بر شهرهای بلغارهای ولگا در شهرهای خوارزم و ایران نیز زندگی کرده بود. وی احتمال داده است که علی در مدرسه‌ای در خوارزم فقه خوانده است (Bukharaev, 2010: xxiv).

علی در پایان قصه یوسف از قصدش برای سرودن این داستان به زبان عربی و فارسی سخن گفته است. اگرچه گویا نتوانسته است این تصمیم را عملی کند، همین گفته بیانگر تسلط او بر زبانهای فارسی و عربی است. هم‌چنین به فرم منظومه خود هم اشاره کرده و توضیح داده که که آن را به صورت چهارگانه مانند رباعی سروده است (Gali, 2010: 187). باینکه لفظ «رباعی» را آورده باید توجه کرد که وی بیشتر تحت تأثیر دیوان حکمت یسوی بوده و مانند داستانهای وی قصه‌اش را در قالب بندهای

چهار مصراعی سروده است. در هر یک از این بندها سه مصراع نخست قافیۀ یکسانی دارد؛ اما قافیۀ مصراع چهارم در همه آنها یکسان است: بببب الف، ججج الف، ددد الف و ...

علی همان جا اشاره کرده که بیت‌هایش را در قالب بیست و چهارهجایی سروده؛ یعنی همان وزن ساده شعر عامیانه ترکی که کوپریلی آن را «وزن ملی ترکی» نامیده است (۱۳۸۵: ۲۱۷). در دیوان حکمت یسوی هم مصراعها دوازدههجایی و در سه پاره چهارهجایی است؛ هرچند این الگو در همه مصراعهای این دو کتاب رعایت نشده است.

قصه یوسف در قرن ۱۹ چندین بار در قازان به چاپ رسیده است. در این پژوهش از ترجمه انگلیسی این اثر بهره بردیم که تصویر نسخه‌ای معتبر (در کتابخانه ملی تاتارستان) در پایان آن به چاپ رسیده است (Gali, 2010). تصاویری که آورده‌ایم از آن نسخه است و در صورت نیاز به نسخه‌های دیگر به تصحیح و بازگردانی متن به خط فعلی ترکی رجوع کرده‌ایم (Ali, 2003).

۲-۲ بحر المحبه فی اسرار الموده

نام این اثر در منابع دیگر با عنوان تفسیر یوسف المسماه بدره البيضاء و بحر العشق فی تفسیر سوره یوسف نیز ضبط شده است. بحر المحبه تفسیری است عرفانی به زبان عربی از سوره یوسف. این اثر در برخی چاپها به ابو حامد محمد غزالی (م. ۵۰۵ق) و در چاپهای دیگری به احمد غزالی (م. ۵۱۷ یا ۵۲۰ق) منسوب شده است. احمد مجاهد از انتساب اثر در بعضی مأخذ به عبدالکریم شهرستانی هم سخن گفته است (مجاهد، ۲۶۵: ۱۳۵۸). پورجوادی در سلطان طریقت این کتاب را در فهرست تألیفات احمد غزالی

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۀ و الستین الجامع در سرودن قصۀ یوسف با رویکردی تطبیقی جای داده و نوشته: «بسیاری از نکات و اشارات و حکایتهای این کتاب در تفسیرهای بعدی بخصوص تفسیری که به احمد بن محمد زید طوسی منسوب است، ترجمه و نقل شده است» (پورجوادی، ۱۳۵۸: ۲۶۷). اسماعیل پاشا بغدادی هم بحرالمحبۀ را به احمد غزالی نسبت داده است (بغدادی، ۱۹۵۱: ۸۳/۱).

در بحرالمحبۀ در سه موضع متفاوت از تفسیر خلف سجستانی به عنوان منبع روایتهایی فرعی نام برده شده است (غزالی، ۱۳۱۹ق: ۴۷ و ۶۶ و ۱۴۱). این تفسیر به دست ما نرسیده است؛ بنابراین بحرالمحبۀ را می توان قدیمی ترین اثری دانست که در آن از کنار هم قرار دادن روایتهای منقول و افزودن موعظه و تأویل و برداشتهای عرفانی، روایتی ویژه از قصۀ یوسف تدوین شده که بعداً در آثاری دیگر از جمله الستین الجامع للطائف البساتین، انیس المریدین و شمس المجالس و یوسف و زلیخای ترکی سیدحمزه نقل شده است.

ساختار این اثر شامل بخشهایی نظیر القصة، الحکایت، النکته، شعر و تنبیه است که موضوع هر بخش به ترتیب قصۀ یوسف، حکایتهایی از بزرگان دین و مشایخ صوفیه، نکات عرفانی، ابیاتی عربی و تذکیر است. این اثر دو بار در ایران ترجمه و چاپ شده است. در این پژوهش از چاپ هند این اثر استفاده شده است (غزالی، ۱۳۱۹ق).

۲-۳ قصۀ یوسف یا الستین الجامع للطائف البساتین

این اثر تفسیری است صوفیانه از سوره یوسف نوشته ابوبکر احمد بن محمد زید طوسی (احتمالاً قرن ۶ق). مؤلف در آغاز کتاب آورده که مذکری است از سرزمین خراسان که به عراق و سپس آذربایجان عزیمت کرده است و در آنجا عده ای از متعلمان فن موعظه از او تقاضا کرده اند تا در این فن مجموعه ای گردآوری کند. مؤلف، قصۀ یوسف را بهترین اساس این کار دانسته و متنی با «الفاظ رشیق»، «اسجاع لطیف» و «ابیات ملیح» پرداخته و در آن از روایات استادان ثقه، اهالی احادیث و روایات و کتابهای معتمد استفاده کرده است. همان طور که از عنوان بر می آید، کتاب در ۶۰ مجلس گردآوری شده و علاوه بر بخشهایی با عنوان «قصه»، که روایت زندگی حضرت یوسف است، بخشهایی دارد با عناوین «لطیفه»، «اشارت»، «موعظه»، «حکایت»، «نظیره»، «نکته»، «تنبیه»، «خبر» و «عبارت». بحرالمحبۀ را باید منبع اصلی احمد زید طوسی دانست. این دو اثر علاوه بر بخشهای داستانی در حکایتهای فرعی از مشایخ صوفیه، برداشتهای عرفانی، تذکیر و...

هم مشابهت زیادی دارد.

در مورد زندگی نویسنده و زمان حیات او، جز آن مقدار که خودش در مقدمه صحبت کرده است، اطلاع چندانی نداریم. محمد معین آن را از نظر سبکی متعلق به قرن ششم هجری دانسته (۱۳۲۷: ۳۱۹) و محمد روشن، مصحح کتاب، این گزاره را مؤید آن نظر دانسته است: «ای عجب، پیشینگان معجزات عیان می‌دیدند؛ می‌نگریدند و مؤمنان بعد از چهارصدسال و پانصدسال خبری بشنیدند و بدان بگرویدند» (مقدمه بر طوسی، ۱۳۶۷: ۱۰)؛ اما شفيعی کدکنی با استدلال‌های مختلف از جمله اینکه بیتی از سنایی در کتاب درج نشده و اینکه نام مؤلف در *التدوین رافعی* آمده، نگارش اصل اثر را نهایتاً در نیمه دوم سده پنجم دانسته است (۱۳۷۷: ۳۴۱). زند مقدم بر اساس ابیات این اثر تاریخ نگارش متن را دهه دوم قرن هفتم دانسته است (۱۳۹۳: ۱۵۵). چنانکه بعداً نشان خواهیم داد نظر روشن و معین صائب‌تر است. این اثر به تصحیح محمد روشن در ایران به چاپ رسیده است (طوسی، ۱۳۹۲).

۳. بررسی تطبیقی

در جدول ذیل، همانندی و تفاوت این سه اثر آمده است. در این سه اثر، آیات سوره یوسف آمده (در اثر علی همه آیات نیامده) و بعد روایتهای دیگر نقل شده است. برای پرهیز از تطویل از نقل بخشهایی چشم‌پوشی شده که با قرآن و با روایات متداول مشترک است. ستون اول، اصلی است و دو ستون دیگر با آن مقایسه شده است. اگر خانه‌ای در ستون دوم و سوم خالی است، یعنی آن بخش در آن کتاب نیامده و اگر فقط شماره صفحه ذکر شده یعنی کاملاً با ستون اول مشابه است. واژه‌هایی که در گیومه قرار گرفته، عیناً در متن آمده است.

قصه یوسف علی (Gali, ۲۰۱۰)	بحر المحبۃ فی اسرار الموده (غزالی، ۱۳۱۹ق)	الستین الجامع للطائف البساتین (طوسی، ۱۳۹۲)
۱ یعقوب سر یوسف را می‌شوید؛ شانه به موهایش می‌زند و آب و صبحانه برایش می‌آورد. لباس معطری می‌پوشاندش و عمامه ابراهیم را بر سرش و کمر بند اسحاق (نسخه بدل: اسماعیل) را بر	سر و پیراهنش را شست و معطرش کرد (۱۵).	یعقوب پیش از رفتن یوسف او را در تشت ابراهیم شست؛ مویش را بافت؛ پیراهن ابراهیم بر تنش و نعلین بر پایش

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

		کمرش می‌بندد و زنبیل اسحاق را دستش می‌دهد (۱۴؛ Ali، ۲۰۰۳: ۷۹).		پوشاند. بعضی گفته‌اند پیراهنی دیگر بود؛ کلاهی هم بر سرش نهاد (۱۱۶)
۲	(۱۶)	دینه (خواهر یوسف) پیش از رفتن یوسف خواب گرگ می‌بیند و بعد به دنبال او می‌دود و از یوسف خواهش می‌کند که جایی نرود (۱۵).	(۱۱۸)	
۳	(۱۷)	دادن نان به سگ و ریختن آب و پناه بردن یوسف اول به شمعون و بعد راویل (۱۵)		
۴	(۱۹)	یوسف در قعر چاه با زاهدی به نام یهودا ملاقات کرد که از قوم عاد بود و از خداوند خواسته بود آن قدر عمر کند که یوسف را ببیند (۲۲).	(۱۲۹)	
۵	(۲۷)	گرگ به یعقوب گفت: «از مصر به دنبال فرزند گم شده‌ام آمده‌ام و هفده روز است که غذا نخورده‌ام» (۳۱). در تصحیح یا ترجمه اشتباه شده و برادر درست است، در دو اثر دیگر هم برادر آمده:	(۶۲)۱	
۶	(۳۰)	خواب دیدن مالک بن زعر یوسف را و ابری که جواهر می‌بارید (۳۴).	(۱۷۹)	
۷	(۳۲)	جبرئیل می‌آید و از روزی سخن می‌گوید که یوسف خود را در آینه دید و به حسن صورتش غره شد (۳۷).		در نسخه بدل (۱۸۳).
۸		مالک می‌خواهد آن که ابتدا یوسف را دیده آزاد کند (۳۸).		

۹	یوسف از مالک رخصت می‌خواهد تا بار آخر برادرانش را ببیند؛ به تفصیل با آنان سخن می‌گوید و برادران «پشیمان» می‌شوند(۴۳).	هست اما مجمل(۳۹).	با غلام مالک می‌رود و سخنی از پشیمانی برادران نیست (۱۹۵).
۱۰	یوسف را «پلاس» پوشاندند و بر او نشاندند و دستانش را محکم بستند(۴۴): 	شد یدیه و رجليه(۴۴).	«یوسف را در غل‌وزنجیر کشیدند و بر پلاس درپوشیدند و بر او نشاندند»(۲۰۵).
۱۱	کلچ، غلام مالک، یوسف را زد. یوسف از خداوند خواست به حق اجدادش او را نجات دهد. زمین و آسمان بر کاروان مالک خشم گرفت(۴۸).	همان، فقط نام غلام فلیح است و دعای یوسف کوتاهتر است(۴۴).	مانند بحرالمنجبه(۲۰۹).
۱۲	عبور کاروان مالک از شهری بت پرست که پس از دیدار با یوسف خداپرست شدند، سپس شهری دیگر که شگفت‌زده شدند و تمثال او را پرستیدند(۵۰) و سپس از سرزمین قدس(۵۲).	(۸-۴۷)	(۵-۲۱۳)
۱۳	سخن از اینکه با هر آدمی «پری» ای زاده می‌شود و همراهِش می‌کند(۵۱).	به جای واژه پری «جن» آمده(۴۸).	
۱۴	در نزدیکی مصر یوسف به آب رفت برای استحمام. نوری او را دربرگرفت و شاه ماهیان از او خواست دعا کند که خدا فرزندش دهد. صاحب دو فرزند شد که یکی سجن یونس شد و دیگری حامل خاتم سلیمان(۵۶-۸).		(۲۲۷)
۱۵	بعضی «جمال» «صورت»ش ستودند، بعضی «کمال» «سیرت»ش. اندکی		«گروهی جمال صورتش دیدند؛ زر نثار

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

کردند و گروهی جمال سیرتش دیدند، جان نثار کردند و گروهی جمال رسالتش دین می دادند و بـوی ایـمان می آوردند» (۲۳۵).		«رسالت»ش را فهمیدند. «هر طائفه» چیزی را تحسین کردند. آنان که صورتش را دیدند مالشان را دادند و آنان که سیرتش را «جان»شان را فدا کردند _____ د (۶۱).
ده روز ذکر نشده است (۲۳۴).	مشابه است فقط ده روز ذکر نشده است (۵۸).	۱۶ مردم به خواست مالک در ازای دیدار یوسف هزینه می پرداختند و تا روز دهم هر روز یک دینار بر آن مبلغ افزوده می شد (۶۰).
قارعه بنت طالون برخاست و «هزار اشتر را ابریشم و ... برنهاد و بر هریکی وصیفتی با تاج زرین بر سر بیاورد» (۲۳۵).	فارغ _____ بنت اسطالون... (۶۲).	۱۷ شایسته یوسف شد و برای خرید او هزار شتر با بار تحفه آورد و بر هریک کنیزی با پیراهن «حریر زیبا» و «تاج ملون» بر سر نشانند (۶۱).
(۲۳۹)	(۶۳-۶۴)	۱۸ زلیخا دختر طیموس بت پرست، پادشاه مغرب بود و در کودکی خواب یوسف را دید و شیفته او شد. در خواب، یوسف خود را عزیز مصر معرفی کرده بود (۶۳).
(۲۳۹)	(۶۴)	۱۹ از مغرب تا سرزمین مصر شش هفته راه بود (۶۸). مترجمان اشتباه کرده اند و مانند دو متن دیگر شش ماه درست است:

		القاریه معویه یکادار المیرک	
۲۰	قطیفور (۶۸)	قطیفور (۶۸)	زلیخا عزیز مصر (تنظیم) را دید و متوجه شد این فرد معشوق خوابهای او نبوده (۷۰).
۲۱	(۶۸)	(۶۸)	به خواست خداوند عزیز مصر هفت سال نادانسته به جای زلیخا با دختری از جنیان هم بستری می کرد (۷۱).
۲۲	بفرمود تا سرای او را بیاراستند و بساطهای گرانمایه بگسترانیدند و بر در سرای او میدانی بود... (۲۳۷).		عزیز فرمان داد «میدان کوشک» بیاریند و «تسک»های «حریر زیبا» برنهند. غلامانش چند صندلی (مورس) هم گذاشتند (۷۱).
۲۳	فصیحاً صبیحاً ملیحاً (۲۳۸).	«الملاحه والصباحه والقصاحه والشجاعه والمروه والقوه والدیانه والصیانه والامانه والفتوه» و می خواست بگوید نبوت که خداوند متوقفش کرد (۶۹).	منادی ده ویژگی برای غلام برشمرد: «قد ظریف»، «چهره ملیح»، «نصیح»، «مروت»، شجاعتش بیشتر از «آلپ» (از افسانه های ترکان)، «موتی»، «ویانست»، «ماکت»، «خلق لطیف» و از «نسل رسالت» (۷۲).
۲۴	عددی ذکر نشده اما «مشک»، «عنبر» و «جوهر» عیناً آمده (۲۴۹).	پانصد هزار دارد اما فقط گفته خزانة خالی شد (۷۲).	فرشته ای در گوش مالک گفت هموزن یوسف طلا و دیگر چیزها بگیر. هزاروپانصد قطعه هم وزنش نشد. «اطلس»، «مشک»، «عنبر»، «جوهر»، «یاقوت» و «مرجان» افزودند تا خزانة خالی شد (۷۴). هزاروپانصد اشتباه و مانند بحرالمحبه پانصد هزار درست است (ali: ۲۰۰۳: ۱۵۹).
۲۵	(۲۸۶)	زلیخا خودش فرمان داد	زلیخا از عشق یوسف ناخوش احوال

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

	شد. ندیمه‌اش پرسید چه شده و زلیخا رازش را فاش کرد. ندیمه گفت اموالش را بایست خرج کند و کاخی باید بسازد(۸۲).	کاخی بسازند و رازش را به ندیمه‌اش گفت(۸۸).
۲۶	ویژگی‌های کاخ: درختانی از زر سرخ با میوه‌های فلزی، «دیرک»هایی از «عقیق» و «در» و «مرجان» با بوته‌هایی در میانشان از طلا و گاوهایی از نقره، اسبانی از طلا با مروارید و یاقوت، پرندگان مختلف بر درختان، «قندیل»های «جواهر»، چوب «صندل»، تختی میان اتاق که نور بر آن تابانده شده، «منقش» و «معطر» از «عود» و «مشک» و «عنبر»، خدمتکارانی با «مشربه» و مجمره در دست(۸۴).	(۸۹)
۲۷	زلیخا «زلف»هایش را با «در و مرجان» آراسته کرد و پیراهنی «مرصع» پوشید و «عروس»وار در «کوشک» آمد. «حریر ملون» بر تن کرد و «تاج منقش» بر سر گذاشت(۸۵).	زلیخا خود را آراست. پیراهنی پرلؤلؤ (نسخه‌بدل: مرصع به لؤلؤ) بر تن و کلاهی مکمل بر سر داشت و عروس‌وار بر تخت بنشست(۲۸۶).
۲۸	یوسف از خداوند خواست یاریش کند. زلیخا دستانش را گرفت و به سمت خود کشید. یوسف هفت گره بر ردایش زد(۸۷).	(۲۸۷)
۲۹	زلیخا محاسن یوسف را برمی‌شمرد و یوسف می‌گوید در قبر همه از بین خواهند رفت(۸۷-۹).	مجمل‌تر(۸۹). مجمل(۳۰۰).

۳۰	زلیخا دستانش را گرفت و یوسف لبخند زد(۹۱).	گفته‌اند یوسف گناه می‌کرد اگر برهان ریش نبود(۹۱).	بعضی گفته‌اند قصد یوسف همان بود که قصد زلیخا بود... (۳۱۲).
۳۱	صدایی از آسمان شنید: «لاتقربوا الزنا»(۹۱)	آمده که یوسف این آیه را همان لحظه در جایی دید(۹۲).	
۳۲	یعقوب را دید که انگشت به نشانه هشدار تکان می‌داد و گفت: «هوشیار باش!»(۹۱)	یعقوب را دید که انگشتش را تکان می‌داد و می‌گفت: «آیا مرا نمی‌بینی؟»(۹۲)	
۳۳	خداوند به فرشته‌ای گفت یوسف را از پشت ضربه‌ای بزند و استوارش کند(۹۱). سخنی از طرف خداوند به این فرشته در دو اثر دیگر نیست.	ملکی بال‌هایش را به پشت یوسف زد و شهوتش را خارج کرد(۹۲).	جبرئیل دست به سینه‌اش زد و شهوتش خارج شد(۳۱۴).
۳۴	آیتی دیگر رسید: «من يعمل سوء یجز به»(۹۱)	بر زمین این آیه را دید(۹۲).	
۳۵	زلیخا دستانش را دور گردن یوسف حلقه کرد(۹۲).		«شیطان درآمد و دست هر دو در گردن یکدیگر نهاد»(۳۱۴).
۳۶	زلیخا از چهارصد زن برای ضیافت دعوت می‌کند(۹۹).	زلیخا پنجم زن ملامتگر را به ضیافت دعوت کرد(۱۰۰).	چند روایت نقل کرده که یکی دعوت از چهارصد زن است(۲۹۱).
۳۷	زلیخا ردایی به زیبایی آراسته‌شده بر یوسف پوشاند و موهایش را به دستان خودش شانه زد و «آفتابه»ای زرین دادش(۹۹). 	یوسف را به انواع زینت‌ها آراست و پیراهنی مرصع بر او پوشاند(۱۰۵).	زلیخا در ساعت زلف او را به شانه کرد و ... قبای ممزوج در بر کرد و ... تشتی و آفتابه‌ای زرین به دستش داد(۲۵۳).

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

		عزیز که مخالف حبس بود در زندان جای خوابی از اطلس و ابریشم به یوسف داد؛ اما خداوند بعد چند روز جانش را گرفت (۱۰۲).	۳۸
جبرئیل گوهری زردرنگ به یوسف داد تا فروخورد (۳۹۱).	جبرئیل آب دهانش را در دهان یوسف ریخت (۱۱۱).	جبرئیل مروارید سفیدی به یوسف بلعاند و یوسف صاحب حکمت حقیقی شد و علم تعبیر رؤیا را به دست آورد (۱۰۳).	۳۹
(۳۸۷)	-	مأموری از یمن وارد مصر شد و به شراب‌دار و نانوی شاه «رشوت» داد تا مسمومش کنند. ریان آگاه شد و به «زندان» شان انداخت (۱۰۳).	۴۰
دینا از ماجرا حذف شده است (۴۱۵).	(۱۱۶)	اعرابی به در بیت‌الاحزان رفت. دینه پیغامش را به یعقوب رساند و یعقوب در حال نماز خواندن بود (۱۰۷).	۴۱
	(۱۱۷)	ساقی شاه دستانش را روی صورت گرفت و پیش یوسف آمد. یوسف گفت کار شیطان بوده (۱۱۸).	۴۲
گفت: «آن کس کی او را این همه علم و کفایت باشد، نشاید کی در بلا و شدت باشد. او را از زندان بیرون آرید تا خلعت دهم.» (۴۲۲)		شاه می‌گوید زندان مناسب چنان مردی نیست. او را بیاورید و خلعتی برو پوشانید. عقیده‌اش درست است، چهره‌اش روشن است و ... (۱۱۹)	۴۳
«از آنجاکي زندان بود به در شهر چهار فرسنگ بود. چهارطاقها بزدند و به دیبای ملون بیاراستند و سیصد هزار سوار	شاه دستور داد مصر را زینت کنند و لشکرش را به استقبال فرستاد. بین زندان و شهر چهار فرسخ فاصله بود،	شاه دستور داد برای یوسف کاخی بسازند و درونش را با اطلس زیبا بیارایند. از زندان تا شهر چهار «فرسنگ» بود و لشکر برای احترام به یوسف در تمام مسیر ایستادند (۱۲۰). به	۴۴

برنشستند... و صف برکشیدند»(۴۲۴).	برایش خلعت فرستاد(۱۱۷).	نظر می‌آید متن ستین را شاعر اشتباه متوجه شده است یا کاتبان تغییر داده‌اند.
نخست یوسف به تازی و عبری ملک را دعا کرد. سپس، ملک با هفتاد زبان با یوسف سخن گفت و یوسف با آن هفتاد زبان و نیز هفتاد زبان دیگر پاسخ ملک را داد(۴۴۸).		۴۵ یوسف پس از تعبیر خواب ریان و آزادی از زندان، ریان را به ۷۲ زبان ستایش کرد(۱۲۱).
بخش آخر کاملاً مشابه است. سه ماه آخر، یوسف به فرمان جبرئیل هر ماه نقاب از چهره باز می‌کرد و مردم با دیدن چهره او رفع گرسنگی می‌کردند(۴۵۴).	بخشش آخر را ندارد(۱۳۶).	۴۶ شرح هفت سال خشکی: سال اول مردم با پول غذا می‌خریدند. سال دوم با واگذاری قاطر و اسب‌هایشان، سال سوم با اطلس و ابریشم، سال چهارم با «ملک» و «عقار»، سال پنجم با فروختن دختران و پسرانشان، سال ششم خودشان را تسلیم یوسف کردند و همه بنده او شدند. انبارها خالی شد. در سال هفتم یوسف هر ماه حجاب از چهره خود باز می‌کرد و مردم تا یک‌ماه سیراب می‌شدند(۱۲۲-۳).
		۴۷ ماجرای نخست‌وزیر یوسف(۱۲۴-۶)
زلیخا دو بار با یوسف سخن می‌گوید و گفت‌وگو با بت را ندارد(۸-۴۶۲).	با همین ترتیب(۱۲۳)	۴۸ زلیخا ضعیف شده بود و لباس و طعامش فقیرانه بود. بر سر راه می‌ایستاد و یوسف را، که میان لشکریان بود، صدا می‌زد. بعد از چندین بار که یوسف نشنید به سراغ بتش رفت و گفت ازو ناامید شده است و مسلمان

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

		شد (۱۲۹).
۴۹	بعد از بارها گذر یوسف از کوی زلیخا، سرانجام باری زلیخا یوسف را صدا زد. یوسف ایستاد. زلیخا از احوالش گفت. یوسف پاسخ داد: «زلیخا، ثروت و شهرت چه شد؟ نور روی چون ماهت چه شد؟ چگونه به چنین فقری افتادی؟» زلیخا گفت همه را به پای عشقت فدا کردم (۱۳۰).	یوسف گفت: یا زلیخا، آن گنج و مالت چه شد؟ گفت: در سر کار تو شد. گفت: آن جمالت کجا شد؟ گفت: در سر کار تو شد. گفت: آن حرمت و کامرانی کجا شد؟ گفت: همه در سر کار تو شد. گفت: آن عشق یوسفیت کجا شد؟ گفت: همچنان برجاست (۴۶۷).
۵۰	یوسف از وی می خواهد اثبات کند؛ آهی می کشد و تازیانه یوسف آتش می گیرد (۱۳۰).	(۴۶۷)
۵۱	برادران برای یوسف پشم بردند (۱۳۴).	درهم های سیاه و پشم و پنیر بردند (۱۲۵). که آورده بار برادران پشم و پنیر بوده است (۴۸۰).
۵۲	جبرئیل به یوسف خبر آمدن برادرانش را می دهد و می گوید سیزده روز دیگر می رسند (۱۳۵).	یوسف دروازه ای ساخته بود تا نام و نشان هر کس که می آید بپرسند (۱۲۶).
۵۳	وزیر یوسف برادران را به قصر تازه ساز یوسف برد و برادران شگفت زده شدند از احترامی که به آنان گذاشته می شد و هریک علتش را چیزی متفاوت	(۱۳۲) به جای وزیر نام میشا، پسر یوسف، آمده است. نسخه بدل ۱۸ و ۲۱ بیشتر با دو متن دیگر

		دانستند(۱۳۶). نام هر برادر که چه گفته درج شده است، برعکس دو متن دیگر.	
مشابه است(۴۸۴).			
یوسف بر تخت نشست و غلامان و کنیزکان صف کشیدند. روز دهم (نسخه بدل چهارم) به دیدن یوسف رفتند(۴۸۵).		یوسف کاخش را آراست و محافظانش و خدمتکارانش صف کشیدند و برادران روز چهارم به دیدن یوسف رفتند(۱۳۸).	۵۴
چون یوسف را دیدند مدهوش شدند و سجده کردند(۴۸۵).		یوسف گفت سرهایشان را بالا بگیرند. چون دیدندش مدهوش شدند و بر پای افتادند. یوسف فرمان داد صندلی (صندوق) بیاورند تا بنشینند(۱۳۸).	۵۵
چون یوسف آن بشنید، پرده فرو گذاشت و زارزار بنالید(۴۸۸).		پرده پرده بنیانه او و بنیانه او را دیدند (۱۳۹)	۵۶
	(۱۳۳)	اگر می گوئید پدرتان نبی بوده پس چطور برادر کوچکتر را بر شما رجحان می نهاده. گفتند اگر می دیدی اش تو هم بر دیگران برمی گزیدی اش، لیکن رؤیای دروغینی که دید سبب مرگش شد(۱۳۹).	۵۷
		یوسف شخصا آنان را بدرقه کرد و از اشتیاقش برای دیدار مجدد گفت(۱۴۰).	۵۸
	(۱۳۷-۸)	در مسیر بازگشت هر جا ایستادند، احترامشان گذاشتند. آنان بوی یوسف گرفته بودند و شیطان تلاش می کرد آن را از بین ببرد(۱۴۱).	۵۹

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۃ و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

۶۰	یعقوب چون از صدایشان خوشی دریافت خندید و چون یکیشان را ندید، گریست (۱۴۱).	خندید چون بوی پاکی شنید و گریست چون بوی شیطان شنید (۱۳۸).	یعقوب تأسف خورد که چرا یکیشان نیست (۴۹۶).
۶۱	دوبه‌دو از دروازه‌ای وارد شهر شدند و ابن‌یامین بر دروازه شام تنها ماند. جبرئیل آمد و یوسف را آگاه کرد (۱۴۲).	متفرق شدند و ابن‌یامین بر دروازه شام تنها ماند. جبرئیل آمد و یوسف را آگاه کرد (۱۴۰).	دوبه‌دو از دروازه‌ای وارد شدند و ابن‌یامین تنها ماند و یوسف از غرفه‌ای بدید (۵۲۱).
۶۲	ابن‌یامین گفت چطور عبری می‌دانی؟ یوسف گفت مدتی در سرزمین شما بوده‌ام. ابن‌یامین گفت نقاب از چهره بردار. یوسف گفت نمی‌توانم. ابن‌یامین گفت نمی‌توانم از تو جدا شوم. یوسف گفت مملوکم و نمی‌توانم همراهیت کنم اما بی‌نگرانی با برادرانت به کاخ بروید (۱۴۴).	(۱-۱۴۰)	
۶۳	یوسف فرمان داد کاخی بسازند با ارتفاع و عرض چهل «ارش» و تصاویری از اعمال برادرانش در آن بنگارند (۶-۱۴۵).	(۱۴۱)	
۶۴	موشائیم پسر یوسف حقیقت را به ابن‌یامین گفت (۱۵۰).	افرائیم گفت (۱۴۳).	
۶۵	ابن‌یامین گفت دوازده پسر دارم و نامشان را مرتبط با تو گذاشته‌ام: دریا، گرگ، غم (مترجمان اشتباه کرده‌اند)، خون، «گور»، رنج، «غار»، شیر، تنهایی (در یکی از نسخ «فراق»)، «غریب»، پریشانی، «قول» (عبد) (۱۵۲)؛ Ali, ۲۰۰۳: ۲۶۸.	گفت سه پسر: دم، ذئب و یوسف (۱۴۴).	گفت دوازده پسر دارم: «بحر»، ذئب، بئر، دم، قبر، کهف، شیر، اجیر، غریب، حزین، مشتاق، عبد. (۵۴۰)

۶۶	برادران گفتند این یامین هم مثل برادرش، یوسف، دزد است. یوسف پنهانی نانی برداشته بود تا به فقرا بدهد و کمر بند عمه اش را هم دزدیده بود (۱۵۶).	اختلاف است در دزدی یوسف. بعضی گفته اند کمر بند عمه اش و بعضی گفته اند بت همسر یعقوب (۱۶۱).	مانند بحرالمحبه (۵۵۵).
۶۷	ابن یامین مطابق شریعت دو سال بایست زندانی شود (۱۵۷).		مطابق شریعت یعقوب بایست برده شود (۵۵۷).
۶۸	یوسف به پسرش مامیل گفت دست بر پشت یهودا بگذار (۱۵۷).	به مائیل گفت (۱۴۸).	به میشا گفت (۵۵۷)
۶۹	اگر کسی دست بر پشت یهودا می گذاشت، یهودا آرام می گرفت (۱۵۸).	اگر کسی از نسل اسحاق دست بر پشتش می گذاشت (۱۴۸).	مانند بحرالمحبه (۵۵۷)
۷۰	جبرئیل خبر زنده بودن یوسف را می دهد (۱۶۰). مترجمان اشتباه کرده اند و عزرائیل درست است (ر.ک: Ali، ۲۰۰۳: ۲۸۰).	ملک الموت (۱۴۹)	ملک الموت (۵۹۵)
۷۱	جدم ابراهیم را در آتش انداختند و بعد او پسرش را برای خداوند قربان ساخت. من از همان نسلم (۱۶۲).		«بدان که ما اهل بیت بلائیم. ابراهیم را که جد ما بود به آتش انداختند و اسحاق را که پدر من بود قربان ساختند.» (۵۹۸)
۷۲	برادران اصلا نامه را نخواندند (۱۶۴).	(۱۵۰)	
۷۳	یوسف فرمان داد صاع را بیاورند. برادران خود اعتراف کردند (۱۶۵).	یوسف از قول صاع ماجرا را نقل کرد (۱۵۱).	هر دو روایت را آورده (۶۰۰ و ۶۱۱).
۷۴	یوسف پیراهنش را فرستاد و نه انگشترش؛ چه رسد به نامه (۱۶۷): 	«قال قمیسی و لم یقل بخناتمی ولا عمامتی...» (۱۵۲)	

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبّة و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی

		شاید در اصل «دستار» بوده است (نیز ر.ک Ali، ۲۰۰۳: ۲۹۲).	
۷۵	غلام یوسف پیراهن را برای یعقوب برد و او را در کودکی یعقوب از مادرش جدا کرده بود و در این موقع مادرش را در حال شستن لباس دید (۱۶۹).	(۱۵۵)	بشیر زنی را دید پیر و ضعیف (۶۲۵).
۷۶	هفتادوسه تن از اقوام یعقوب با وی بودند (۱۷۰).		گفته‌اند سیصد و گفته‌اند چهارصد و گفته‌اند هفتادودو تن بودند (۶۴۴).
۷۷	زلیخا درخواست کرد یعقوب در «سرای» او اقامت کند ولی یوسف گفت «پیغمبر»ان در خانه‌های مجلل نمی‌مانند؛ پس زلیخا دستور داد «سرای» «کوچک» برایش بسازند (۱۷۳).	یعقوب از یوسف خواست تا خانه‌ای از نی برایش بنا کند و شبها برای عبادت به او ملحق شود (۱۶۱).	
۷۸	شرح مجادله پیرزنی با یعقوب در کاخ ریان (۱۷۴-۱۷۵)		
۷۹	جبرئیل گفت شصت سال از عمرت باقی مانده و در این مدت مصریان را بایست مؤمن کنی. ریان مخالفت کرد. یوسف با مؤمنان مهاجرت کرد و شهری تازه بنا کرد (۱-۱۸۰).	همان، فقط جبرئیل گفت نخواهی مرد تا فرزندان و نوه‌هایت ششصد تن شوند. مخالفت ریان هم نیست؛ اما به تفصیل شهر را توصیف کرده است (۱۶۳).	
۸۰	روایتی درباره نسبت فرعون زمان حضرت موسی با ریان (۱۸۰).		
۸۱	ریان از موشالیم خواست تا جنازه حضرت یوسف را به او بدهد تا در		

		مصر دفن کند. نزدیک بود جنگی در بگیرد اما موشالیم موافقت کرد (۱۸۳-۵). ۵.	
۸۲	نهایتاً ریان حضرت یوسف را زیر آب دفن کرد تا مشکلات هر دو شهر حل شود (۱۸۳-۵). افرائیم جنازه را به نهر قیوم برد. نهر دو نیم شد و گوری پدیدار شد (۱۶۴).		
۸۳	حضرت موسی بود که محل جنازه وی را از پیرزنی پرسید و منتقلش کرد (۱۸۳-۵). (۱۶۴)		

۱. پیش از این از دلایل برون‌متنی تأثیرپذیری قصه یوسف از دو اثر دیگر سخن گفتیم؛ از اینکه بلغارهای ولگا ارتباط اقتصادی و فرهنگی عمیقی با فارسی‌زبانان ماوراءالنهر داشتند و چند تن از علمای بلغار هم آثاری به زبان فارسی نوشته بودند و همچنین از اینکه احتمال داده‌اند علی در مدارس خوارزم تحصیل کرده بوده و اینکه خود علی در اثرش اشاره کرده که فارسی هم می‌دانسته و قصد داشته است قصه یوسف را به فارسی هم بسراید.

۲. در ادامه به تفصیل درباره دلایل درون‌متنی تأثیرپذیری قصه یوسف از دو اثر دیگر بر اساس شماره‌های ردیف‌های جدول پیشین سخن خواهیم گفت: نخست اینکه روایتی که در سوره مبارکه یوسف آمده، روایتی است مجمل که در هر سه اثر نقل شده است. غزالی و طوسی اغلب آیات سوره یوسف را نقل کرده‌اند و علی تعداد کمی را تضمین و باقی آیات را ترجمه و نقل کرده است. در هر سه اثر داستان مفصلتر و با جزئیات بیشتر و روایتهای فرعی نقل شده است. روایتهایی در هر سه اثر هست که آنها را از آثار پیشین و هم‌دوره متمایز می‌کند؛ از جمله بخشهای ۲، ۴، ۶، ۱۲، ۱۸، ۲۱، ۶۹ و ۷۵.

۳. روایتهای فرعی و جزئیات داستانی قصه یوسف علی، همه‌شان در هر دو یا در یکی از آثار دیگر نقل شده است و فقط چند روایت فرعی انگشت‌شمار هست که در هیچ‌یک از دو اثر دیگر نقل نشده است. اینها عبارت است از ۱، ۴۷، ۶۶، ۷۸، ۷۹، ۸۰ و

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبّه و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی
۸۱. چنانکه آشکار است بیشتر تفاوتها در پایان منظومه است و می توان احتمال داد علی
برای بخش پایانی از منبعی دیگر استفاده کرده است.

۴. بعضی روایتها فقط بین قصه یوسف و بحرالمحبّه مشترک، و در الستین الجامع
نیامده است. ممکن است گمان برده شود علی و غزالی هر دو از منبع یا منابعی مشترک
بهره برده اند و علی اثر غزالی را در اختیار نداشته است؛ اما به چند دلیل این گمان
تضعیف می شود: بخشهای ۳، ۳۱، ۳۴، ۴۲، ۵۹ و ۷۲ کمتر در آثار دیگر تکرار شده
است و این حد از شباهت در روایتهای فرعی و جزئی احتمال این را که علی مستقیما
از بحرالمحبّه نقل کرده باشد، بیشتر می کند. دیگر اینکه بخشهای ۳۲، ۵۷، ۶۲، ۶۳ و ۸۳
در شیوه بیان کاملا مشابه است و ۲۳ و ۲۶ نه فقط در شیوه بیان که در ترتیب موارد
ذکر شده هم تا حد زیادی مشابهت دارد. مهمتر از موارد پیشین بخش ۱۳ است؛ چراکه
گویا توضیحی بوده که غزالی بر روایت اصلی افزوده است و از نقل آن در اثر علی
می توان نتیجه گرفت که علی این بخشها را مستقیما از بحرالمحبّه نقل کرده است.

۵. بعضی بخشها فقط بین قصه یوسف و الستین الجامع مشترک است. باز ممکن
است گمان برده شود علی و طوسی از منبع یا منابعی مشابه بهره گرفته اند و علی
مستقیما الستین را در اختیار نداشته است؛ اما به چند دلیل این گمان تضعیف می شود:
بخشهای ۱۴، ۲۲، ۲۸، ۳۵، ۴۰، ۴۵، ۵۰ و ۵۵ کمتر در آثار دیگر تکرار شده است. در
بخشهای ۲۵، ۴۳ و ۴۹ در شیوه بیان و جزئیات ماجرا شباهتی کامل وجود دارد. ترتیب
نامها در ۶۵ تقریبا مشابه است و آن تفاوت را هم احتمالا باید ناشی از خطای کاتبان
دانست. فراتر از اینها در بخشهای ۱۰، ۲۷، ۳۷ و ۵۶ علاوه بر شباهت در شیوه بیان و
جزئیات ماجرا حتی واژگان الستین الجامع هم در قصه یوسف نقل شده است. بخش
۱۵ کاملا تردید را از بین می برد. این بخش در الستین الجامع ذیل عنوان «لطیفه» نقل
شده است و در نتیجه باید آن را برداشت عرفانی طوسی از قصه دانست. این بخش در
قصه یوسف با ترتیبی کاملا یکسان و واژگانی کاملا مشابه بیان شده است.

۶. جز روایتهای فرعی انگشت شماری که علی منظومشان کرده است و در دو اثر
دیگر نیست، باقی تفاوتها یا از جنس شاعرانه تر و ادبی تر کردن ماجرا است یا از جنس
تفاوت در اسم و عدد. تفاوتهای نوع دوم را بیشتر باید ناشی از خطای کاتبان دانست و
مقایسه این سه اثر در تصحیح این خطاها راهگشاست؛ از جمله در ۵، ۱۹، ۷۰ و ۷۴

نشان داده شده که در ترجمه یا تصحیح قصه یوسف خطا روی داده است و در ۷، ۲۷، ۵۳ و ۵۴ نسخه بدل *الستین الجامع* بر متن برتری دارد. موارد دیگری چون ۱۷، ۲۰، ۶۴، ۶۸ و تعدادی دیگر که نقلشان نکردیم، هم باید ناشی از خطاهای استنساخ دانست.

۷. دسته دیگر تفاوتها به این دلیل اهمیت دارد که هنر علی را نشان می‌دهد؛ اینکه از چه شگردهایی استفاده کرده تا روایتی را که در منابعش بوده است، بتواند در منظومه‌ای داستانی بگنجاند. گفت‌وگوها و حوادث داستانی اغلب در *الستین مفصلتر* از *بحرالمحبه* (جز در پایان داستان) و در قصه یوسف مفصلتر از هر دو روایت شده است. در واقع علی هرجا که محمل مناسبی برای عاطفی‌تر کردن داستان وجود داشته، روایت را تفصیل داده است. اغلب این موارد گفت‌وگو است: ۹، ۱۱، ۲۵، ۲۹، ۳۳، ۴۳ و ۵۳. بعضی دیگر افزودن وقایعی داستانی است متناسب با فضا و موقعیت: ۸، ۳۰، ۳۸، ۵۸ و ۷۷؛ برای مثال طوسی و غزالی ذیل آیه «هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا» (یوسف/۲۴) نوشته‌اند که یکی از تفاسیر این است که قصد یوسف هم همان قصد زلیخا بود؛ اما علی آن را به این شکل درآورده است که یوسف بعد از ممانعت اولیه به زلیخا لبخند زد؛ یعنی قصد او را پذیرفت که سپس «برهان رب» آشکار شد. افزون بر اینها، علی در ۲۷ و ۴۸ توصیفها را تفصیل داده و در ۱۶ اغراق کرده است.

۸. بررسی تطبیقی می‌تواند تفاوت‌های فرهنگی را در این سه اثر آشکار کند. در ۲۲ علی آوردن «کرسی» و در ۵۵ آوردن «صندوق» برای نشستن را افزوده است؛ حال اینکه در دو اثر دیگر چنین چیزی در جایی اشاره نشده است. در ۲۳ شجاعت یوسف را از «آلپ» بیشتر دانسته است و در ۴۴ می‌شود احتمال داد که با دلیلی مشابه طاق نصرت به «مرصع کوشک» (به دست شاعر یا کاتبان) تغییر کرده است. در ۶۷ در *الستین* این‌گونه بوده است که مطابق با شریعت حضرت یعقوب باید برده شود ولی در قصه یوسف این‌گونه شده است: «طبق شریعت دو سال باید حبس شود».

۹. در مواضعی که روایت *بحرالمحبه* با *الستین الجامع* متفاوت بوده یا در *الستین* روایات مختلفی مطرح شده، نگاه هنری شاعر تعیین‌کننده بوده است. اغلب روایتی که جزئیات بیشتری دارد و داستانی‌تر است (معمولاً روایت *الستین* را) برگزیده است؛ مانند ۱۷، ۲۵، ۳۷، ۴۱ و ۴۴؛ گاهی هم جزئیاتی را حذف کرده: ۴۵، ۵۲، ۷۳ و ۷۶؛ اما روش او اغلب جمع روایات مختلف بوده است: ۲۴، ۴۶. بخش درخواست کردن زلیخا

— تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبۀ و الستین الجامع در سرودن قصۀ یوسف با رویکردی تطبیقی از یوسف در دو اثر دیگر مفصل است؛ چون نظریات مختلف را بیان کرده‌اند اما علی روایت‌های هر دو اثر را کنار هم جمع کرده و طوری روایت کرده که انگار این اتفاقات پیایی رخ داده است: ۲۷ تا ۳۵. بخش ۶۱ از نظر داستانی مشکل دارد؛ چون پیشتر مطابق با الستین گفته بود که شمعون در مصر ماند. پس وقتی برادران با ابن‌یامین به مصر می‌آیند، ده نفرند و ممکن نیست دوه‌دو جدا شوند و ابن‌یامین تنها بماند؛ اما چون می‌خواهد بعدش همانند الستین بگوید که ابن‌یامین یاد برادر همتایش افتاد و گریست، این نکته را هم اضافه کرده است؛ یعنی ماندن شمعون و دوه‌دو جدا شدن را از الستین و آمدن جبرئیل و بخشی از گفتگوی یوسف و ابن‌یامین (بخش ۶۲) را از بحرالمحبۀ گرفته و جمع این دو منبع سبب شده است که تناقضی در داستان رخ بدهد.

۱۰. مجموعاً علی، جز در پایان داستان در روایت و توصیف و حتی در واژگان به الستین الجامع بیشتر توجه کرده است و تواند بود که نام اثرش را هم باتوجه‌به نام الستین الجامع (که قصۀ یوسف هم نامیده شده) برگزیده است. هم‌چنین از آن‌رو که علی ویرایش نخست اثرش را در ۱۶۰۹ق به پایان رسانده است علی‌القاعده طوسی بایست اثرش را بین این تاریخ و تاریخ پایان بحرالمحبۀ به پایان رسانده باشد؛ از این‌رو نظر معین و روشن را درباره تاریخ تألیف الستین باید صحیح‌تر از باقی نظریات بدانیم.

نتیجه‌گیری

قصۀ یوسف علی در تاریخ ادبیات ترکی اهمیتی اساسی دارد و مهمترین اثری است که از بلغارهای ولگا باقی مانده است. می‌توان بااطمینان گفت که قول علی از بحرالمحبۀ و الستین الجامع (یا قصۀ یوسف) بهره برده است؛ هرچند منبع یا منابعی دیگر بویژه در پایان داستان داشته است. او در مواضع اختلاف روایات معمولاً روایت داستانی‌تر و با جزئیات بیشتر را برگزیده است؛ اما روش او اغلب جمع کردن روایت‌های مختلف بوده است. گاهی هم علی متناسب با فضا و موقعیت حوادثی را به داستان افزوده است. شباهت این سه اثر با هم در تصحیح هر سه آنها راهگشا خواهد بود.

پی‌نوشتها

1. Houtsma
2. Brockelmann
3. Barthold

4. Marius Francois Guérard
5. Siegbert Salomon Prawer
6. François Jost

۷. سقسن شهری بود در نزدیکی شهر بلغار در پایین دست رود ولگا.

۸. قول به معنای عبد.

9. Dresden

فهرست منابع

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن؛ (۱۴۰۳ق) *الذریعه إلى تصانیف الشیعه*؛ بیروت: دارالأضواء؛
بارتولد، واسیلی ولادیمیر؛ (۱۳۷۶) تاریخ ترک‌های آسیای میانه؛ ترجمه غفار حسینی؛ تهران:
توس.

بغدادی، اسماعیل پاشا؛ (۱۹۵۱) *هدیه العارفین، أسماء المؤلفین و آثار المصنفین*؛ تحقیق
محمد مهدی خرسان؛ بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

بیهقی، علی بن زید؛ (۱۳۶۱) *تاریخ بیهقی*؛ تصحیح احمد بهمینار؛ تهران: فروغی.

پورجوادی، نصرالله؛ (۱۳۵۸) *سلطان طریقت*؛ تهران: آگاه.

خیام پور، عبدالرسول؛ (۱۳۳۹) یوسف و زلیخا؛ تبریز: انتشارات شفق.

رضا، عنایت‌الله؛ (۱۳۸۳) «بلغار»؛ *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۲؛ زیر نظر کاظم موسوی
بجنوردی؛ تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۴۸۳-۴۸۰.

رفیعی، محمدحسین؛ (۱۳۸۸) «تاج‌الدین حسن بن یوسف بلغاری»؛ *پیام بهارستان*؛ دوره ۲، س
۱، ش ۴، ۵۹۱-۵۹۴.

زند مقدم، ساسان؛ (۱۳۹۳) «تصحیح تخمین سبک‌شناسانه از زمان نگارش جامع‌الستین با
روشی متن‌شناسانه»؛ *متن‌شناسی ادب فارسی*؛ ش ۲۴، ۱۵۸-۱۳۷.

شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ (۱۳۷۷) «سفینه‌ای از شعرهای عرفانی قرن چهارم و پنجم»؛ در
جشن نامه استاد ذبیح‌الله صفا؛ به کوشش سیدمحمد ترابی؛ تهران: شهاب ثاقب، ۳۶۰-۳۴۰.

شمشیرگرها، محبوبه؛ (۱۳۹۷) *مقدمه بر انیس المریدین و شمس المجالس*؛ مشهد: بنیاد
پژوهش‌های اسلامی.

طوسی، احمد بن محمد؛ (۱۳۹۲) *قصه یوسف (ع)*، *الستین الجامع للطائف البساتین*؛ ویراست
سوم، چ ششم؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

غرناطی، ابوحامد؛ (۱۴۱۳ق) *تحفه الالباب و نخبه الاعجاب*؛ تحقیق اسماعیل العربی؛ المغرب:
منشورات دار الآفاق الجديدة.

- تأثیرپذیری قول علی بلغاری از بحر المحبّة و الستین الجامع در سرودن قصه یوسف با رویکردی تطبیقی
غزالی، ابوحامد محمد؛ (۱۳۱۹ق) *بحر المحبّة فی اسرار المودّة فی تفسیر سورة یوسف*؛ چاپ
سنگی؛ بمبئی: مطبعة ناصری.
- کوپریلی، محمدفؤاد؛ (۱۳۸۵) *صوفیان نخستین در ادبیات ترک*؛ ترجمه و توضیح توفیق
سبحانی؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گویارد. ام. اف؛ (۱۳۷۴) *ادبیات تطبیقی*؛ ترجمه و تکمله علی اکبر خان محمدی؛ تهران: پاژنگ.
- مجاهد، احمد؛ (۱۳۷۰) مقدمه بر غزالی، احمد؛ *مجموعه آثار فارسی محمد غزالی*؛ ویراست
دوم؛ تهران: دانشگاه تهران؛
- معین، محمد؛ (۱۳۲۷) «نسخه خطی تفسیر سورة یوسف (ع)»؛ *یعما*، س اول، ش ۷، ۳۱۹-۳۲۲.
- موسوی، مصطفی؛ (۱۳۸۵) «ترکی، ادبیات»؛ *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۵؛ زیر نظر کاظم
موسوی بجنوردی؛ تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی؛ ۱۸۲-۱۹۳.
- نیکوهمت، احمد؛ (۱۳۵۳) «سیری در مثنوی های یوسف و زلیخا»، وحید؛ دوره دوازدهم،
ش ۱۲۴؛ ۵۱-۵۷ و ش ۱۲۵؛ ۱۳۱-۱۳۴ و ش ۱۲۷؛ ۳۰۵-۳۰۹ و ش ۱۲۸؛ ۳۶۱-۳۶۹.
- هریک؛ (۱۳۹۳) «بلغار»؛ *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۴؛ زیر نظر غلامعلی حداد عادل؛ تهران: بنیاد
دائرة المعارف اسلامی.
- یوست. فرانسوا؛ (۱۳۹۷) *درآمدی بر ادبیات تطبیقی*؛ ترجمه علیرضا انوشیروانی و دیگران؛ چ
دوم؛ تهران: سمت.
- Ali; *Ali nin K ssa-i Yusuf*; editing by SİNAN Uygur;(2003) Post Graduate thesis;
Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyat Ana
Bilim Dal.
- Bukharaev, Ravil;(2010) "Three Introductory Essays"; *Story of Joseph: Kyssai
Yusuf*; Leiden Global Oriental.
- FLEISCHER, H. O;(1831) *Catalolus Codium Manuscriptorum Orientalium
Bibliothecae Regiae Dresdenis*; Leipzig.
- Gali, Kol; *the story of Joseph*;(2010) A translation, with commentaries, by Fred
Beake and Ravil Bukharaev; Leiden : Global Oriental.
- GÜLENSOY, TUNCER;(2021) "ALI"; *TDV Encyclopedia of Islam*;
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ali--kissa-i-yusuf> (13.02.2021).
- Hisamov, Nurmhammat;(2009) "Kol Gali and his poem Kissa'i Yusuf"; in *Story of
Joseph: Kyssai Yusuf*; Brill.
- West, Steven;(1983) "The Qissa-I Yusuf of Ali : The first story of Joseph in Turkic

---

Islamic literature"; Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 37, No. 1/3; 69- 84.

Yaman, Hakan;(2007) "ALĪ'NĪN KISSA-I YUSUF'UNDA SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE"; Tü rk bilig; 14; 184-199.

Zhivkov, Boris;(2015) Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries; Boston : Brill.

